

Костянтин Картузов
аспірант 2-го року навчання,
кафедра історії,
Чорноморський національний університет
імені Петра Могили;
заступник директора з основної діяльності,
Державний архів Миколаївської області
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2054-7236>

РОЗВИТОК ПОЧАТКОВОЇ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ ДЛЯ ЖІНОК НА МИКОЛАЇВЩИНІ В ДОКУМЕНТАХ ФОНДІВ ДАВНІХ АКТІВ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Анотація. Мета розвідки полягає у висвітленні історії розвитку жіночої освіти на Миколаївщині у період до 1917 р. на основі аналізу архівних документів фондів давніх актів Державного архіву Миколаївської області. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму; використано системний підхід і міждисциплінарні методи, що дало змогу розкрити взаємозв'язок освітніх процесів із суспільними та економічними потребами регіону. **Наукова новизна.** Вперше проведено комплексний аналіз діяльності жіночих навчальних закладів Миколаївщини в XIX – на початку XX ст., зокрема парафіяльних училищ, прогімназій і гімназій. Розкрито маловідомі аспекти діяльності цих освітніх закладів. Особливу увагу приділено їхній діяльності, організаційній структурі, соціально-культурному впливу та участі військової й цивільної адміністрацій у становленні початкової жіночої освіти. Вперше здійснено кількісний аналіз учнів навчальних закладів регіону, на основі якого встановлено відсоток дівчат серед учнів і простежено динаміку його змін упродовж досліджуваного періоду. Особливий акцент зроблено на розгляді організації діяльності навчальних закладів для дівчат, їх соціального значення та впливу на освітній і культурний розвиток регіону. Враховано європейські тенденції у сфері жіночої освіти, що впливали на локальний освітній контекст. **Перспективи подальших студіювань** полягають у вивченні взаємодії жіночої освіти з іншими соціальними інститутами регіону, зокрема ролі релігійних громад, громадських організацій та приватних ініціатив у створенні і фінансуванні навчальних закладів. **Висновки.** Жіночі навчальні заклади Миколаївщини відповідали загальноєвропейським тенденціям щодо розширення освітніх можливостей для жінок. Вони сприяли формуванню нових соціальних стандартів, підготовці жінок до професійного життя та розширенню їхньої участі в суспільному розвитку.

Ключові слова: жіноча освіта; навчальні заклади; Миколаївщина; фонди давніх актів; Державний архів Миколаївської області.

Розвиток освіти для дівчат на Миколаївщині в період до 1917 р. є важливим аспектом вивчення соціально-культурного життя регіону. Жіночі навчальні заклади не лише забезпечували базову грамотність і професійну підготовку, а й сприяли соціальній інтеграції та створенню умов для самореалізації жінок. Дослідження цих установ дозволяє як оцінити рівень освіти в регіоні, так і простежити вплив імперської освітньої політики на місцеве населення. Зростання уваги до цієї теми є цілком закономірним, адже сучасні студії з історії освіти все частіше звертаються до локального виміру, що дозволяє деталізувати загальні тенденції та доповнити історичну панораму освітнього простору на півдні України.

Миколаїв як адміністративний, військовий і економічний центр Південної України став осередком розвитку початкової освіти в регіоні, у т. ч. й для дівчат. Зусилля військової та цивільної адміністрацій спрямовувалися на створення і підтримку закладів різного типу для навчання дітей обох статей — від парафіяльних шкіл до гімназій та спеціалізованих училищ. Завдяки цьому в місті формувалася унікальна освітня мережа, яка відображала суспільні та економічні виклики епохи.

Метою статті є висвітлення становлення та розвитку жіночої освіти на Миколаївщині в період до 1917 р. на основі документів із фондів давніх актів Державного архіву Миколаївської області. У роботі особливий акцент зроблено на розгляді організації діяльності навчальних закладів для дівчат, їх соціального значення та впливу на освітній і культурний розвиток регіону.

Дослідження базується на принципах історизму, об'єктивності та системного підходу. Використано методи джерелознавчого аналізу для оцінки інформативності архівних документів, зокрема фондів давніх актів Держархіву Миколаївської області. Метод порівняльного аналізу дозволив зіставити дані з різних фондів, що уможливило виявлення спільних рис і відмінностей в діяльності освітніх установ. Для висвітлення соціокультурного контексту функціонування навчальних закладів застосовано міждисциплінарний підхід, який включав елементи соціальної історії та історії освіти. Статистичні методи були використані для узагальнення кількісних даних, отриманих з архівних джерел, що дало змогу проаналізувати масштаб і динаміку розвитку освітніх установ у Миколаєві до 1917 р. Методи синтезу й узагальнення сприяли формулюванню висновків про роль освітніх установ у розвитку міста та регіону.

У статті вперше здійснено комплексний аналіз документів фондів давніх актів Держархіву Миколаївської області, що стосуються розвитку початкової освіти для жінок у Миколаївському регіоні. Дослідження розкриває маловідомі аспекти діяльності освітніх закладів для дівчат

у XIX – на початку XX ст., до яких, зокрема, належали парафіяльні училища (початковий рівень освіти), прогімназії і гімназії (середній рівень). Особлива увага приділяється ролі місцевої адміністрації і військового губернатора в управлінні та організації навчального процесу, а також участі громадських і приватних ініціатив у створенні навчальних закладів для дівчат.

Автор цієї статті зосередив свою увагу на гендерному аспекті освіти, який висвітлюється через аналіз відповідних архівних фондів, а також методом порівняння з європейськими освітніми практиками. У дослідженні використовуються унікальні архівні документи, які дозволяють простежити еволюцію жіночої освіти в контексті соціальних і культурних змін у регіоні. Отримані результати заповнюють прогалини в історіографії та створюють ґрунт для подальших досліджень історії освіти в Україні.

Питання жіночої освіти на Півдні України неодноразово ставали предметом дослідження українських істориків. Значний внесок у вивчення цієї теми зробила Л. Левченко, яка в монографії «Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805–1900)»¹ дослідила роль військових губернаторів у створенні та фінансуванні навчальних закладів. Історичний нарис «Освіта на Миколаївщині у XIX–XX століттях» висвітлює соціально-економічні передумови розширення мережі навчальних закладів у XIX ст.²

О. Драч у дисертаційному дослідженні «Розвиток початкової освіти в Україні (1861–1917 рр.)»³ зробила спробу комплексного аналізу історії початкової освіти, висвітлюючи як досягнення, так і перешкоди в цій сфері. Авторка розглядає діяльність громадських організацій, місцевого самоврядування, роль громадської ініціативи та суспільно-педагогічного руху в розбудові шкільної мережі. Важливим аспектом є проведений нею аналіз навчальних планів, програм і педагогічних підходів, що дозволяє краще зрозуміти контекст розвитку освіти в імперській Україні. Дослідниця також звертає увагу на наслідки русифікації, яка обмежувала ефективність початкової освіти. Слід також відзначити наукову вартість й інших публікацій О. Драч, які істотно доповнюють наші уявлення з історії розвитку освіти, у т. ч. й жіночої⁴. Ця проблематика тривалий час перебувала у фокусі наукових зацікавлень цілої низки дослідників і була

¹ Левченко Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805–1900) : навч. посіб. Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. 300 с.

² Освіта на Миколаївщині у XIX–XX століттях (історичні нариси) / ред. І. С. Павлик, В. Д. Будак та ін. Миколаїв : УДМТУ, 1997. 176 с.

³ Драч О. О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861–1917 рр.) : дис... канд. іст. наук : 07.00.01; Харківський держ. педагогічний ун-т ім. Г. С. Сковороди. 2001. 280 арк.

⁴ Драч О. О. Освіта жіноча в Україні // Енциклопедія історії України. У 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ, 2010. Т. 7. Мл–О. С. 644–647. *Її ж.* Сучасні

реалізована в підготовці та захисті кількох дисертаційних проєктів⁵. Автори монографії «Єврейське населення Херсонської губернії в XIX – на початку XX ст.»⁶ дійшли до висновку, що єврейська громада Миколаєва, попри численні обмеження та дискримінаційні заходи з боку царської влади, активно розвивала власну систему освіти. Наголошено на важливій ролі традиційних єврейських шкіл, таких як хедери та Талмуд-Тори, які створювалися при кожній синагозі чи молитовному домі. Звернено увагу на специфіку навчання дівчат, які часто отримували лише початкові знання в хедерах, хоча спільне навчання хлопців і дівчат вважалося звичайною практикою для єврейської громади.

Автор цієї статті у розвідці «Навчальні заклади Миколаєва у документах фонду «Канцелярія Миколаївського військового губернатора»»⁷ зосередився на аналізі документів лише одного фонду, що висвітлюють питання формування, функціонування та особливості діяльності навчальних закладів Миколаєва в XIX ст. Дослідження показало, що документи цього фонду є важливим джерелом для вивчення історії навчальних закладів регіону, проте вони не охоплюють усіх аспектів розвитку освіти, залишаючи простір для подальших досліджень із детальнішим аналізом інших джерел.

Попри значну кількість праць, проблема жіночої освіти на Миколаївщині залишається недостатньо дослідженою. Існуючі студії здебільшого зосереджені на загальних тенденціях або окремих аспектах

історико-освітні дослідження : традиції та новації методології // Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки. Черкаси, 2014. Вип. № 9(302). С. 5–11.

⁵ *Применко Л. В.* Проблеми жіночої освіти в національних системах освіти і виховання України і Франції (XVIII – перша чверть XX ст.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Применко Лариса Володимирівна; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 1994. 264 с.; *Аніщенко О. В.* Розвиток професійної освіти жінок в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Аніщенко Олена Валеріївна; Ін-т педагогіки і психології професійної освіти АПН України. Київ, 2000. 279 с.; *Сухенко Т. В.* Середня жіноча освіта в Україні (XIX – початок XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Сухенко Тамара Вікторівна; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2000. 183 с.; *Тронько Т. В.* Діяльність органів державної влади в галузі жіночої середньої освіти в Наддніпрянській Україні другої половини XIX століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Тронько Тетяна Володимирівна; Запорізький державний університет. Запоріжжя, 2001. 19 с.; *Добровольська В. А.* Історія жіночої освіти Півдня України (1901–1910 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Дніпропетровський національний університет. Дніпропетровськ, 2006. 19 с.

⁶ *Шитюк М. М., Щукін В. В.* Єврейське населення Херсонської губернії в XIX – на початку XX ст. Миколаїв : Вид-во Ірини Гудим, 2008. 224 с.

⁷ *Картузов К.* Навчальні заклади Миколаєва у документах фонду «Канцелярія Миколаївського військового губернатора» (Державний архів Миколаївської області) // Старожитності Лукомор'я. 2024. № 4. С. 20–31. URL: <https://is.gd/RIktF2> (дата звернення: 12.02.2025).

розвитку освіти в регіоні. Однак комплексний аналіз архівних документів, зокрема фондів давніх актів, досі не проводився, що створює підґрунтя для подальших досліджень. У цій статті зроблено спробу розширити джерельну базу, залучивши до наукового обігу документи архівних фондів давніх актів із метою цілісного висвітлення різних аспектів освітнього середовища для дівчат до 1917 р.

Дослідження базується на архівних документах фондів давніх актів Держархіву Миколаївської області, які є унікальним джерелом для вивчення історії освітніх закладів Миколаєва та прилеглих територій. Вони відображають діяльність різноманітних навчальних закладів і дозволяють не лише частково реконструювати діяльність окремих закладів, а й простежити загальні тенденції розвитку освіти, а також вплив адміністративних і суспільних ініціатив на створення та функціонування деяких аспектів освіти для дівчат.

Особливе місце серед джерел займає фонд «Канцелярія Миколаївського військового губернатора» (Ф. 230), в якому відклалися документи про створення й функціонування жіночих навчальних закладів: звіти, листування, фінансові документи, обіжники та розпорядження.

Важливим доповненням є статистичні дані з оглядів губернаторства, які надають загальну картину розвитку освітньої системи регіону і зберігаються в науковій бібліотеці Держархіву Миколаївської області.

Унікальність джерельної бази полягає в можливості поєднання документів різних фондів для створення цілісного уявлення про становлення жіночої освіти на Миколаївщині.

Місто Миколаїв, засноване в кінці XVIII ст. як адміністративний, військовий та портовий центр Південної України, стало осередком економічного, культурного й освітнього розвитку регіону. В умовах стрімкого економічного розвитку та зростаючих суспільних потреб роль освітніх установ у Миколаєві набувала дедалі більшого значення.

Освіта для дівчат у Миколаєві почала розвиватися в середині XIX ст., але першими навчальними закладами в ньому стали школи, створені при Адміралтействі для хлопців. У 1794 р. відкрився Морський кадетський корпус, який в 1798 р. був реорганізований у Чорноморське штурманське училище. В 1804 р. запрацювало училище флотських юнг. Ці навчальні заклади мали виключно військову спрямованість, підготовлюючи молодих людей до служби у флоті.

Натомість загальноосвітні та початкові заклади, зокрема парафіяльні училища, що почали відкриватися в Миколаєві з 1820 р.⁸, були спрямовані на навчання широкого кола дітей. Згідно з освітніми реформами Російської імперії в першій половині XIX ст., парафіяльні училища були створені для початкової освіти як хлопців, так і дівчат.

⁸ Держархів Миколаївської обл. (Державний архів Миколаївської області). Ф. 230. Оп. 2. Спр. 9. Арк. 2.

У документах фонду «Канцелярія Миколаївського військового губернатора» збереглися згадки про відкриття перших парафіяльних училищ у 1820 р. Вони були підпорядковані церкві та діяли на базі релігійних установ, проте приймали як хлопців, так і дівчат із місцевих громад. У «Положенні про початкові народні училища» від 14 липня 1864 р. зазначалося, що вони могли створюватися «як урядом, так і міськими та сільськими громадами або приватними особами для навчання осіб ремісничого та робітничого станів обох статей, які не мають можливості навчатися щоденно»⁹. Хоча основна увага в цих навчальних закладах була зосереджена на релігійному вихованні, основах грамотності, читанні, письмі та арифметиці, дівчата також мали можливість здобувати базову освіту. Їх створення стало важливим кроком у напрямі освіти для обох статей, важливим етапом у розширенні освітніх можливостей для дівчат, що уможливило подальший розвиток жіночої освіти на Миколаївщині. До того ж вони стали першим доступним освітнім середовищем для дівчат із небагатих сімей. Ця тенденція свідчила про початок руху до доступнішої освіти, хоч і обмеженого обсягу, для дівчат у Миколаєві.

Активного розвитку освіта для дівчат у Миколаєві зазнала в середині XIX ст., незважаючи на численні суспільні та організаційні перешкоди. Вже в 1850 р. розпочалося листування між попечителем Одеського навчального округу та Миколаївською міською поліцією щодо можливості заснування в Миколаєві приватного жіночого пансіону, ініціатором якого виступила донька генерал-лейтенанта Шульгіна — І. Шульгіна. 18 березня 1850 р. правитель Канцелярії повідомив Миколаївську міську поліцію про надання офіційного дозволу на відкриття цього пансіону¹⁰, яке завершилося отриманням дозволу на його функціонування. Можна припустити, що ідея виникла через значний попит на освіту серед жіночого населення, хоча відповідна інфраструктура була обмеженою. Таким чином, гендерно спрямована освіта в Миколаєві була започаткована в середині XIX ст., попри свою початкову «військову» спрямованість міста.

Архівні документи також свідчать про кадрові рішення, пов'язані з жіночими навчальними закладами. Наприклад, у 1851–1852 рр. наглядцем Миколаївського міського дівочого училища було призначено чиновника 5 класу Юферова¹¹, а в 1858 р. парафіяльне дівоче училище зверталося з проханням про надання пенсії вдові чиновника Григорія Кондирєва — Єлизаветі¹².

Із доповідної записки миколаївського наглядача училищ Ливанського військовому губернатору адміралу М. Лазарєву дізнаємося про існування

⁹ Положеніе о начальных народных училищахъ 1864 г. // Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи. Собр. 2-е. В 55 т. С.-Пб. : Типографія II Отделенія Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1867. Т. 39, отд. 1 : От № 40457–41318. С. 613–618.

¹⁰ Держархів Миколаївської обл. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 518. Арк. 2.

¹¹ Там само. Спр. 813. Арк. 13.

¹² Там само. Спр. 2888. Арк. 1.

приватної освітянської практики в Миколаєві в середині XIX ст. На підставі припису Херсонської дирекції училищ було складено відношення до міської поліції з вимогою надати списки іноземців, які займалися приватним вихованням дітей. У записці наголошувалося, що міська поліція ігнорувала цей запит, через що адмірал М. Лазарєв вимагав негайного припинення роботи нелегальних шкіл. Ця ситуація також породила листування з попечителем Одеського навчального округу та господарським комітетом Південного округу (10 грудня 1851 р. – 19 червня 1852 р.)¹³.

Інформація про відсутність, або недостатню кількість навчальних закладів для дівчат у першій половині XIX ст. також відображена в документах досліджуваного фонду. Так, зокрема, в 1850 р. вдова статського радника О. Легниковська звернулася до імператора з проханням зарахувати її доньку до Одеського інституту шляхетних дівчат. Їй було відмовлено¹⁴, що може свідчити про нестачу місць у жіночих навчальних закладах у регіоні. З цього факту можна зробити висновок про зростаючий інтерес до теми створення і функціонування навчальних закладів для дівчат як з боку громади, так і міської влади.

Одним із важливих аспектів розвитку гендерно спрямованої освіти в місті є створення приватних навчальних закладів для дівчат. Ці установи виникли завдяки ініціативі приватних осіб, здебільшого жінок, які продовжували в них працювати, опікуючись насамперед організацією навчального процесу. Їхня діяльність контролювалася наглядовими органами, зокрема Канцелярією військового губернатора, яка регулярно збирала звіти про стан освіти в місті.

Документи Ф. 230 також містять справи, пов'язані з організацією дівочих навчальних закладів у Миколаєві. Наприклад, у 1857 р. військовим губернатором розглядалося питання про відкриття приватного училища для дівчат під керівництвом дружини надвірного радника Марії Баласогло¹⁵. Поряд із розвитком жіночих навчальних закладів вирішувалися й організаційні питання. Так, у 1855 р., ймовірно через скарги на незручності для навчального процесу, виникла потреба у впорядкуванні торгівлі м'ясом у районі міського дівочого училища¹⁶, оскільки територія навколо закладу стала популярною серед міських торговців, що викликало занепокоєння військового губернатора, який вимагав від міської думи наведення ладу.

Важливим прикладом підтримки освіти стало рішення Миколаївської міської ради в 1864 р. про виділення коштів для нагородження учениць міського дівочого училища за їхні досягнення¹⁷.

¹³ Держархів Миколаївської обл. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 771. Арк. 7–7зв.

¹⁴ Там само. Спр. 512. Арк. 1–1зв.

¹⁵ Там само. Спр. 2513. Арк. 5–8зв.

¹⁶ Там само. Спр. 2005. Арк. 1–1зв.

¹⁷ Там само. Спр. 4866. Арк. 1–3.

За даними звіту від серпня 1859 р.¹⁸, наданому Канцелярії військового губернатора, в Миколаєві функціонувало кілька приватних навчальних закладів для дітей, у т. ч. й жіночих. Найбільшими серед них були жіночі пансіони Олени Гертнер і Анни Федотової, а також школа вдови штабс-капітана Олександри Молчанової. В цих закладах навчалася відповідно 60, 34 та 41 дівчина, а педагогічний штат складався із 2–6 викладачів.

У наступному році, за звітом, наданим у вересні 1860 р.¹⁹, стає очевидним, що приватна жіноча освіта посідала вагоме місце серед навчальних закладів міста. Поряд із міським дівочим училищем (124 учениці) приватні заклади, такі як пансіони О. Гертнер (65 учениць) і Солнцевої (39 учениць), а також школа О. Молчанової (40 учениць), продовжували задовольняти потреби жіночої освіти.

Загальна кількість дівчат, які здобували освіту в приватних закладах, становила більшу частину від загальної чисельності учнів. Так, у приватних навчальних закладах станом на 1859 р. навчалася 85 хлопців і 135 дівчат. Дівчата складали понад 61% учнів. Це свідчить про високу популярність приватних ініціатив у сфері жіночої освіти. Таким чином, можна зробити висновок, що приватні навчальні заклади забезпечували освіту як для вихідців із заможних родин, так і для тих, хто мав змогу оплачувати навчання, що робило їх важливим елементом освітньої системи регіону в середині XIX ст.

Миколаївська міська рада активно підтримувала розвиток єврейських освітніх закладів, забезпечуючи їхню діяльність як організаційно, так і фінансово. Зокрема, в 1870 р. були виділені кошти на ремонт міської єврейської молитовної школи²⁰. В 1872 р., за ініціативи міського рабина та за сприяння міської ради, було відкрито ще одну єврейську молитовну школу²¹. Важливим кроком стало заснування в 1880 р. єврейського жіночого училища²², що відобразило прагнення громади до забезпечення освіти для дівчат.

У 1860 р. мала місце спроба розширити можливості освіти для дітей із особливими потребами. Так, 9 вересня відставний чиновник Д. Шировський звернувся до Миколаївського військового губернатора з доповідною запискою, в якій просив виділити кошти на створення школи для глухонімих дітей. В запланованому закладі передбачалося навчання десяти хлопчиків і шести дівчаток.

Важливо зазначити, що в той час діти з вадами слуху і мовлення Миколаївщини потенційно могли отримувати освітні послуги в Одеському училищі для глухонімих, але цей заклад приймав на навчання лише дівчат, про що йшлося в циркулярі Новоросійського і Бессарабського

¹⁸ Там само. Спр. 3357. Арк. 2–2зв.

¹⁹ Там само. Спр. 3702. Арк. 3.

²⁰ Там само. Спр. 8152. Арк. 1–3зв.

²¹ Там само. Спр. 8625. Арк. 1–1зв.

²² Там само. Оп. 3. Спр. 90. Арк. 1.

генерал-губернатора²³. Така ініціатива відображає прагнення забезпечити рівні можливості доступу до освіти для осіб обох статей та дітей з особливими потребами в межах міста Миколаєва.

Аналіз звітів Миколаївського військового губернатора, які зберігаються в науковій бібліотеці Держархіву Миколаївської області та охоплюють період 1880–1900 рр., дозволяє виявити важливі тенденції в розвитку освіти для хлопців і дівчат у Миколаєві. За 20-ти річний період спостерігається як суттєве зростання кількості учнів, так і певні зміни в гендерному співвідношенні.

На початку аналізованого періоду, в 1880 р., кількість хлопців, які навчалися в школах, значно перевищувала кількість дівчат: на 2134 хлопця припадало лише 1217 дівчат. Це створювало співвідношення 57 дівчат на 100 хлопців, що вказує на гендерну нерівність у доступі до освіти.

До 1890 р. ситуація дещо змінилася — співвідношення зросло до 68 дівчат на 100 хлопців, що свідчить про розширення доступу дівчат до навчальних закладів. У 1895 р., однак, співвідношення знову зменшилося до 57 дівчат на 100 хлопців, хоча абсолютна кількість учнів обох статей продовжувала зростати. Наприкінці досліджуваного періоду, в 1900 р., співвідношення досягло 69 дівчат на 100 хлопців, що стало найвищим показником за весь аналізований час.

Варто зазначити, що загальна кількість учнів за цей період зросла значно: кількість хлопців збільшилася із 2134 у 1880 р. до 4629 у 1900 р., тобто на 117%, тоді як кількість дівчат зросла з 1217 до 3207 — на 163%. Це свідчить про більш динамічне зростання чисельності дівчат у системі освіти, хоча абсолютні показники залишалися нижчими за кількість хлопців.

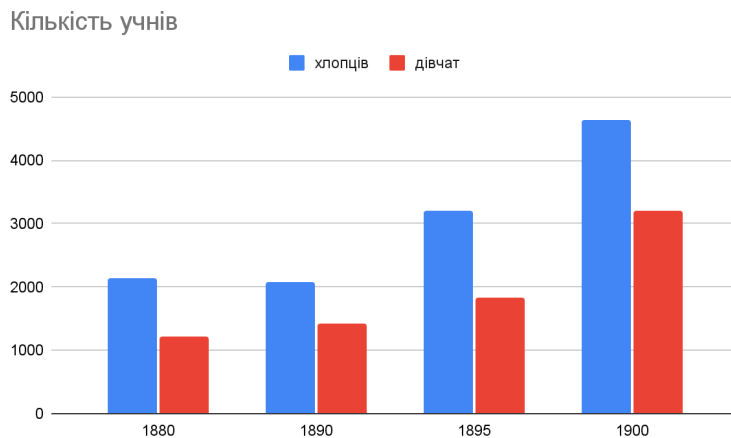

Рис. 1. Показники розвитку освіти для хлопців і дівчат у Миколаєві.

²³ Освіта на Миколаївщині у XIX–XX століттях : іст. нариси / ред. рада : В. Д. Будак та ін.; Міністерство освіти України; Управління освіти Миколаївської облдержадміністрації; Миколаївський держ. пед. ін-т. Миколаїв : УДМТУ, 1997. С. 8.

Отже, аналіз даних вказує на поступове зменшення гендерного розриву в освіті наприкінці XIX ст. Це може бути результатом соціально-економічних змін у регіоні, а також політичних ініціатив, спрямованих на покращення доступу дівчат до освіти. Водночас динаміка змін відображає повільний, але стабільний рух до гендерної рівності, що відповідало загальноєвропейським освітнім тенденціям того часу.

Можна констатувати, що розвиток жіночої освіти в Миколаєві, хоч і проходив у складних умовах, поступово інтегрувався у соціально-культурне життя міста. Архівні документи дають змогу відтворити цей процес, демонструючи значний внесок жіночих навчальних закладів у формування освітнього середовища регіону.

Освіта для дівчат поступово набувала вагомого значення в соціокультурному житті регіону, відображаючи як внутрішні потреби, так і вплив європейських тенденцій. Наприкінці XIX – на початку XX ст. у Миколаєві з'явилася низка жіночих навчальних закладів, що стали основою для розширення освітніх можливостей для дівчат. Таким чином, розвиток початкової освіти в Миколаєві був спрямований на забезпечення рівного доступу до знань для всіх мешканців, незалежно від статі.

Інформація про деякі такі навчальні заклади зберігається в окремих фондах давніх актів Держархіву Миколаївської області. Серед них слід згадати про *Миколаївське міське жіноче початкове професійне училище* (Ф. 128) — одне з найстаріших навчальних закладів, яке мало на меті полегшити жінкам здобуття професійної освіти. Засноване в 1843 р., воно діяло як початковий заклад, що був покликаний забезпечити його ученицям набуття базових знань і навичок, які могли бути застосовані в подальшій професійній діяльності.

Єдиний відомий документ фонду «Миколаївське міське жіноче початкове професійне училище» (Ф. 128), що належить до фондів давніх актів Держархіву Миколаївської області, — це листування з Міністерством народної освіти про придбання книг для учениць училища, датоване 26 жовтня 1843 р.²⁴ Цей документ свідчить про увагу до організації освітнього процесу навіть на початкових етапах функціонування закладу, а також про прагнення забезпечити учнів необхідною навчальною літературою.

Миколаївська 1-а міська жіноча гімназія (Ф. 120) відіграла важливу роль у формуванні системи жіночої освіти в Миколаєві. Цей навчальний заклад було створено в листопаді 1863 р. як жіноче першорозрядне 4-класне училище. У березні 1864 р. училище отримало назву «Маріїнське», а з 1872 р., після відкриття 8-го класу зі спеціальним педагогічним курсом і підготовчим класом, його було перейменовано на «Маріїнську жіночу гімназію». Випускниці, які завершували навчання, отримували звання домашньої вчительки, що було значним кроком у забезпеченні професійних можливостей для жінок.

²⁴ Держархів Миколаївської обл. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 4–21.

Гімназія діяла відповідно до «Положення про жіночі училища відомства Міністерства народної освіти» (1860 р.) і Статуту жіночих училищ (1862 р.), перебуваючи під наглядом Міністерства народної освіти і безпосередньо підпорядковуючись попечителю Одеського навчального округу. В 1917 р. заклад отримав нову назву — «1-а міська жіноча гімназія». Гімназія була ліквідована тодішньою більшовицькою владою в 1920 р. у рамках реорганізації системи народної освіти.

Документи Ф. 120 включають значний масив інформації, який дозволяє відстежити як організаційну, так і освітню діяльність закладу. Серед документів: звіт про діяльність училища за 1863/1864 навчальний рік, кошториси прибутків і витрат, прибутково-видаткові відомості, а також витяги з кошторисів на будівництво та ремонт будівель гімназії. У фонді міститься листування з попечителем Одеського навчального округу, Миколаївським казначейством і директором народних училищ про виділення відповідних коштів на утримання закладу.

Миколаївська друга жіноча восьмикласна гімназія (Ф. 121) була одним із ключових жіночих навчальних закладів міста, що значно вплинуло на розвиток освіти для дівчат у регіоні. Спочатку вона діяла як училище 1-го розряду, але в жовтні 1870 р., відповідно до імператорського указу, їй було надано статус гімназії та назву «4-я Общественная Женская Гимназия». Ставши на початку ХХ ст. «4-ю жіночою гімназією», вона пропонувала восьмирічне навчання, даючи дівчатам як ґрунтовні базові знання, так і готуючи їх до подальшої професійної діяльності.

Документи Ф. 121 містять важливу інформацію про організаційну діяльність гімназії, її навчальні програми, а також повсякденне життя учениць. Зокрема, серед архівних документів є списки випускниць, звіти про успішність, листування з попечителем Одеського навчального округу та фінансові документи, що відображають функціонування закладу.

Миколаївська 3-я жіноча гімназія (Ф. 116) — навчальний заклад освіти дівчат початку ХХ ст., що розпочав свою діяльність як прогімназія, заснована «домашньою» (так у документі — *К. К.*) вчителькою Софією Зіною²⁵. В 1907 р. рішенням Міністерства народної освіти прогімназія отримала офіційний статус гімназії та стала семикласним навчальним закладом. У 1910 р. додатково організовано восьмий педагогічний клас для підготовки майбутніх викладачів. Заклад функціонував до 1920 р., коли зміни в системі освіти призвели до його ліквідації.

Документи Ф. 116 охоплюють період із 1904 до 1920 рр., містять інформацію про матеріали навчальної частини (1903–1911 рр.), документи про організаційно-господарську діяльність (1906–1912 рр.), особові справи викладачів (1903–1920 рр.), списки учнів і відомості про їхню успішність (1904–1920 рр.). Завдяки цим документам можна відстежити

²⁵ Держархів Миколаївської обл. Ф. 116. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 8.

не лише розвиток жіночої освіти в Миколаєві, а й соціальні зміни в регіоні на початку ХХ ст.

Миколаївська 5-а жіноча гімназія (Ф. 117), була заснована заходами Раїси Рабинович як приватна жіноча прогімназія у 1908 р., ставши важливим осередком середньої освіти для дівчат. На момент створення прогімназія мала один підготовчий і п'ять основних класів, що відповідали початковим класам жіночих гімназій. Вона діяла на підставі «Положення про жіночі гімназії і прогімназії Міністерства народної освіти» від 24 травня 1870 р., поступово розширюючи свою освітню програму. В 1915 р. було відкрито 7-й клас, а у 1917 — 8-й, після чого заклад став повноцінною жіночою гімназією.

Заклад перебував у віданні Міністерства народної освіти та підпорядковувався попечителю Одеського навчального округу. В травні 1920 р. прогімназію офіційно перейменовано на Миколаївську 5-у жіночу гімназію. Проте вже в червні 1920 р., у зв'язку з реорганізацією системи народної освіти, гімназія була ліквідована.

Архівні документи Ф. 117 розповідають про організацію навчального процесу та адміністративну діяльність гімназії. До опису увійшли 574 справи, які містять листування з попечителем і директором Одеського навчального округу щодо допуску вчителів до викладання, відомості про виплату жалування працівникам, а також журнали обліку успішності та поведінки учениць.

Імена учениць, особові справи яких зберігаються у фонді Миколаївської 5-ї жіночої гімназії, становлять значний науковий інтерес, оскільки вони відображають культурне й етнічне розмаїття навчального закладу початку ХХ ст. Більша частина учениць належали до єврейської громади міста, їхні імена та прізвища — Сіма, Сура і Хая Абрамсон, Сара та Фейга Рейфман, Бася Бабер, Есфірь Резник — були типовими для єврейської громади.

Зустрічалися й українські (російські) імена: Марія та Ганна Васильєви, Марія Кравченко (типовий український патронім, що походить від ремісничої професії «кравець»), Варвара Іванова (ім'я «Варвара» — традиційне в православній культурі, а прізвище «Іванова» є одним із найбільш розповсюджених слов'янських прізвищ).

Німецькі дівочі прізвища та імена, такі як Вальтер Вікторія можуть свідчити про німецьке або австрійське походження, що також підтверджується значним представництвом німецьких колоністів у Миколаївській губернії.

Особливу увагу привертають «європейські» прізвища, як то приміром Ангеліна Матіато, яке може свідчити про італійське або грецьке походження її носія, що не було рідкістю в портових містах України.

Дослідження цих імен є важливим для вивчення етнічного складу населення регіону, аналізу культурної інтеграції та взаємодії в освітньому середовищі, а також для глибшого розуміння ролі жіночої освіти

в суспільстві початку ХХ ст. Збереження цих документів у фондах архіву надає унікальну можливість для науковців проводити подальші дослідження у сфері історичної демографії, етнографії та культурології.

Аналіз імен демонструє багатокультурний склад вихованок Миколаївської 5-ї жіночої гімназії. Хоча гімназія мала єврейське коріння, її двері були відкриті для дівчат інших етнічних і релігійних спільнот, що свідчило про інклюзивність навчального процесу.

Миколаївська жіноча гімназія товариства батьків (Ф. 332) була створена для забезпечення доступу до освіти для дівчат у місті. Її діяльність припала на період значних соціальних змін, що позначилося на змісті та організації навчального процесу. Основна мета закладу полягала в тому, щоб задовольнити освітні потреби жінок, які все частіше шукали можливостей для здобуття знань у різних галузях. Гімназія підтримувала тісні зв'язки з громадою міста, а також користувалася підтримкою батьків, які брали участь у фінансуванні та організації навчання.

Документи фонду включають протоколи засідань педагогічної ради, особові справи учениць і викладачів, а також циркуляри Міністерства народної освіти, що свідчать про високий рівень організації та увагу до деталей в управлінні закладом. Серед інших документів фонду зберігаються списки учениць, що надають цінну інформацію про контингент навчального закладу. Цей приклад відображає зростання значення жіночої освіти в Миколаєві та в Україні в цілому, демонструючи спроби реалізації локальних освітніх ініціатив.

Вознесенська жіноча гімназія (Ф. 124), заснована в 1883 р. в Єлисаветградському повіті Херсонської губернії, також дієво долучалася до розвитку освіти в регіоні. Заклад функціонував до 1920 р., забезпечуючи якісну середню освіту для дівчат. Навчання в гімназії було платним, про що свідчать збережені у фонді документи, зокрема копії розписок про оплату за навчання.

В архівних документах йдеться про ретельну організацію навчального процесу: відомості про успішність учениць за різні навчальні роки, протоколи засідань педагогічної ради, класні журнали, свідоцтва про здобуття освіти тощо. Гімназія забезпечувала дівчат не лише базовими знаннями, а й можливістю отримати практичні навички, про що свідчать документи про пробні уроки учениць випускного класу. Платне навчання в поєднанні з високим рівнем організації процесу відображало суспільні очікування щодо жіночої освіти в ХІХ ст., водночас підкреслюючи доступність закладу переважно для заможних верств населення.

У другій половині ХІХ ст. навіть невеликі містечка Миколаївщини, такі як Новий Буг²⁶, активно долучалися до загальноєвропейських

²⁶ Історія міст і сіл Української РСР. У 26 т. Миколаївська область / ред. кол. тому: В. О. Васильєв (гол. редкол.), Ю. М. Агєєв, В. Й. Антоненко та ін.; АН УРСР. Інститут історії. Київ : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. 798 с.

освітніх ініціатив. Заснування *Новобузької жіночої прогімназії* стало свідченням прагнення місцевої громади забезпечити дівчатам доступ до якісної освіти, що відповідало тенденціям того часу. Свою діяльність ця прогімназія (Ф. 122) розпочала як приватне училище 2-го розряду змішаного типу, засноване Новобузьким просвітницьким товариством у 1909 р. Воно діяло під наглядом Міністерства народної освіти і підпорядковувалося попечителю Одеського навчального округу. Спочатку в училищі були створені підготовчі та початкові класи, але поступово структура навчання розширювалася. Вже до 1911 р. кількість учнів різних соціальних груп і віросповідань сягнула 156 осіб.

У 1915 р. заклад реорганізували в жіночу прогімназію. Відкрилися 5-й, 6-й та 7-й класи, що відповідало зростаючому попиту на освіту серед жіноцтва. Водночас адміністрація закладу намагалася забезпечити якість навчання і залучати до роботи кваліфікованих педагогів. Це підтверджується документами фонду, які зберігають детальні протоколи засідань педагогічних рад, звіти про діяльність прогімназії, списки учнів і вчителів, а також листування із попечителем Одеського навчального округу.

Документи Ф. 122, що охоплюють період із 1908 до 1921 рр., свідчать про високий рівень організації освітнього процесу. Серед них є звіти, класні журнали, списки вчителів і учнів, особові справи педагогів, розклади занять, екзаменаційні відомості та свідоцтва про закінчення прогімназії. У березні 1921 р. через реформу народної освіти Новобузька жіноча прогімназія припинила свою діяльність. Заснування жіночої прогімназії в такому невеликому містечку свідчило про прагнення місцевої громади забезпечити дівчатам доступ до якісної освіти.

Таким чином, дослідження розвитку початкової жіночої освіти на Миколаївщині демонструє її важливість як складової соціокультурного життя регіону. На Миколаївщині діяли як державні, так і приватні жіночі навчальні заклади. Приватні ініціативи, зокрема прогімназії та гімназії, забезпечували доступ до освіти для представниць різних соціальних верств. Висока частка приватних закладів свідчила про їхню значущість у регіональній освітній системі.

Завдяки активному обміну ідеями та впливу європейських тенденцій, розвиток жіночої освіти в Миколаєві не лише відповідав потребам місцевого населення, але й формував нові соціальні стандарти. Як і в інших європейських країнах, жіночі навчальні заклади сприяли розширенню освітніх можливостей для дівчат, надаючи їм знання і навички, необхідні для професійної реалізації та інтеграції в суспільне життя.

Архівні документи свідчать про значний вплив імперської політики на організацію жіночих навчальних закладів. Контроль із боку губернської адміністрації, включно з військовим губернатором, був досить щільним і стосувався всіх сторін життєдіяльності освітніх установ: процесу їх створення, поточної роботи та фінансування.

Результати дослідження відкривають широкі перспективи для подальшого вивчення жіночої освіти на Півдні України в історичному контексті. Насамперед потребує глибшого аналізу взаємодія навчальних закладів із релігійними громадами. Зокрема, актуальним є дослідження впливу єврейських молитовних шкіл, хедерів, парафіяльних училищ на формування освітнього середовища для дівчат. Це сприятиме розумінню соціального складу учасниць освітнього процесу, їхніх професійних перспектив і впливу освіти на особистісний розвиток.

Окрему увагу варто приділити багатокультурному контексту освіти, адже етнічна розмаїтість учениць (єврейки, українки, німкені, гречанки та ін.) створювала особливе освітнє середовище. Аналіз культурної інтеграції в межах цих навчальних закладів уможливило краще зрозуміння механізмів міжетнічної взаємодії.

Вивчення потребує також економічний аспект освіти. Джерела фінансування навчальних закладів, роль державних дотацій, приватних пожертв і громадської підтримки можуть пролити додаткове світло на соціальну вагу освіти в регіоні.

Ці напрями подальших студій не лише доповнять існуючу історіографію, але й сприятимуть формуванню нових підходів до аналізу освітніх процесів у контексті регіональної історії.

REFERENCES

1. Anishchenko, O. V. (2000). *Rozvytok profesiinoi osvity zhinok v Ukraini (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)* [Development of women's vocational education in Ukraine (second half of the 19th – early 20th century)] (Candidate's thesis). Instytut pedahohiky i psykholohii profesiinoi osvity APN Ukrainy. Kyiv [in Ukrainian].
2. Drach, O. O. (2010). *Osvita zhinocha v Ukraini* [Women's education in Ukraine]. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Encyclopedia of the history of Ukraine]. Smolii V. A. et al (Eds.). (Vol. 7, pp. 644–647). Kyiv [in Ukrainian].
3. Drach, O. O. (2014). *Suchasni istoryko-osvitni doslidzhennia : tradytsii ta novatsii metodolohii* [Modern historical-educational research : traditions and innovations in methodology]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriya : Istorychni nauky*, 9(302), 5–11. Cherkasy [in Ukrainian].
4. Drach, O. O. (2001). *Rozvytok pochatkovoї osvity v Ukraini (1861–1917 rr.)* [Development of Primary Education in Ukraine (1861–1917)] (Candidate's thesis). Kharkivskiy derzhavnyi pedahohichnyi universytet im. H. S. Skovorody. Kharkiv [in Ukrainian].
5. Kartuzov, K. (2024). *Navchalni zaklady Mykolaieva u dokumentakh fondu «Kantseliaria Mykolaivskoho viiskovoho hubernatora» (Derzhavnyi arkhiv Mykolaivskoi oblasti)* [Educational institutions in Mykolaiv in the documents of the «Office of the Mykolaiv Military Governor» fond (State Archive of the Mykolaiv Region)]. *Starozhytnosti Lukomoria*, 4, 20–31. Retrieved from <https://is.gd/RIktF2> [in Ukrainian].

6. Levchenko, L. (2006). *Istoriia Mykolaivskoho i Sevastopolskoho viiskovoho hubernatorstva (1805–1900)* [History of the Mykolaiv and Sevastopol Military Governorship (1805–1900)]. Mykolaiv : Vyd-vo MDHU im. P. Mohyly [in Ukrainian].
7. Shytiuk, M. M. & Shchukin, V. V. (2008). *Yevreiske naseleattia Khersonskoi hubernii v XIX – na pochatku XX st.* [Jewish Population of the Kherson Province in the 19th – Early 20th Century]. Mykolaiv : Vyd-vo Iryny Hudym [in Ukrainian].
8. Sukhenko, T. V. (2000). *Serednia zhinocha osvita v Ukraini (XIX – pochatok XX st.)* [Secondary women's education in Ukraine (19th – early 20th century)] (Candidate's thesis). Kyivskyi natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka. Kyiv [in Ukrainian].
9. Tronko, T. V. (2001). *Diialnist orhaniv derzhavnoi vlady v haluzi zhinochoi serednoi osvity v Naddnyprianskii Ukraini druhoi polovyny XIX stolittia* [Activities of government bodies in the field of women's secondary education in Dnieper Ukraine in the second half of the 19th century] (Extended abstract of candidate's thesis). Zaporizkyi derzhavnyi universytet. Zaporizhzhia [in Ukrainian].

Kostiantyn Kartuzov

Postgraduate Student
of the 2nd Year of Study,
Department of History,

Petro Mohyla Black Sea National University;
Deputy Director for Core Activities,
State Archives of Mykolaiv Region

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2054-7236>

DEVELOPMENT OF PRIMARY AND VOCATIONAL EDUCATION FOR WOMEN IN MYKOLAIV REGION IN DOCUMENTS OF THE FONDS OF ANCIENT ACTS OF THE STATE ARCHIVES OF MYKOLAIV REGION

Abstract. The purpose of the study is to highlight the history of the development of women's education in Mykolaiv Region in the period before 1917 based on the analysis of archival documents from the old records fonds of the State Archives of Mykolaiv Region. **The methodology** is based on the principles of historicism; a systematic approach and interdisciplinary methods were used, which made it possible to reveal the interconnection of educational processes with the social and economic needs of the region. **The scientific novelty.** For the first time, a comprehensive analysis of the activities of women's educational institutions in Mykolaiv Region in the 19th – early 20th centuries has been conducted, in particular, parish schools, pro-gymnasiums, and gymnasiums. Little-known aspects of the activities of these educational institutions have been revealed. Particular attention has been paid to their activities, organizational structure, socio-cultural influence, and the participation of military and civil administrations in the formation of primary

education for women. For the first time, a quantitative analysis of students in the region's educational institutions has been carried out, based on which the percentage of girls among students has been determined and its dynamics over the studied period have been traced. A special emphasis has been placed on examining the organization of the activities of educational institutions for girls, their social significance, and their impact on the educational and cultural development of the region. European trends in women's education that influenced the local educational context have been taken into account. **Prospects for further studies** lie in exploring the interaction of women's education with other social institutions of the region, in particular, the role of religious communities, public organizations, and private initiatives in the creation and financing of educational institutions. **The conclusions.** Women's educational institutions in Mykolaiv Region corresponded to general European trends regarding the expansion of educational opportunities for women. They contributed to the formation of new social standards, the preparation of women for professional life, and the expansion of their participation in social development.

Keywords: women's education; educational institutions; Mykolaiv Region; old records fonds; State Archives of Mykolaiv Region.